

IV° французько–українська археологічна конференція
IV° colloque franco-ukrainien d'archéologie
« L'ART GEOMETRIQUE DE LA PREHISTOIRE A NOS JOURS »
«ГЕОМЕТРИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВІД ПРЕІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ»
Kiev, avril 2015

Геометричний орнамент і знак в мистецтві зрубної спільноти

В.В. Отрощенко

ІА НАН України

Старожитності зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи (18-13 ст. до Хр.) знаходяться в полі зору дослідників вже понад 100 років. За цей час досліджені тисячі пам'яток в ареалі Степу та Лісостепу Східної Європи від лівого берегу р. Урал до правого берегу р. Дніпро та від південної крайки лісу до передгір'їв Криму Великого Кавказу та Копет-Дагу. Знайдені відповіді на низку питань, які характеризують різні аспекти господарства, побуту, соціальної структури та духовної культури населення, що лишило по собі ці пам'ятки. Постало й питання щодо геометричної орнаментики, з урахуванням знакової її складової, на керамічних, переважно, артефактах в усіх регіонах названої спільноти.

Орнаментальні композиції, що аналізуються, є геометричними, себто такими, що складаються з комбінацій крапок, рисок, прямих, ламаних, зигзагоподібних, ґратчастих ліній, кутів, ромбів, трикутників, квадратів, меандрів, прямокутників, трапецій, хрестів, свастик, спіралей, кіл та концентричних кіл. Геометризму сприяв і набір орнаментирів: загострена одно- чи двозуба паличка, лопатка, гребінка, мотузка (шнур), торець рурки, циркуль. Перелічені вище елементи орнаменту здебільшого вважаються абстрактними, але, будучи закомпонованими в орнаментальні фризи, вони іноді набувають доволі прозорої конкретики. Варто також брати до уваги

популярність окремих елементів декору. В орнаментальних композиціях на столовому посуді зрубної спільноти перед ведуть заштриховані трикутники і зигзаги. Декоруванню традиційно піддавали ребристі форми посуду низьких пропорцій, де орнаментальний фриз розміщували поміж вінцем та ребром на перегині тулуба й обмежували зверху та знизу горизонтальними лініями. Такі композиції на перший погляд видаються доволі одноманітними й шаблонними. На жаль, шаблон переважав і в свідомості технічних художників, коли вони копіювали орнаменти для публікації, відтворюючи лише фрагмент орнаментального фризу на 50 чи навіть 25%. Зразком такого підходу є публікація горщика з пох. 19, кург. 3 біля с. Троїцького Мелітопольського р-ну Запорізької обл. В описовій частині тексту зазначено, що плічка посудини прикрашені «прокресленими заштрихованими в ялинку кутами» (Клейн, 1960. – с. 155, рис. 111, б). На рисунок потрапили лише три кути. Розгорнута ж репродукція орнаментального фризу показує, що кутів 9 і в 7 з них вписані не ялинки, а стилізовані ромби. Кут з найскладнішим подвійним ромбом увінчано Т-подібним знаком з широкою поперечною планкою. До того ж графічне наповнення кожного з 9-ти кутів своєрідне (Рис. 1).

Досліджуючи орнаментальні композиції на кераміці варто звернути увагу на прихований антропоморфізм посудин, що мають вінце, шийку, плічка, тулуб, а то й ніжку (піддон). Помітно, що на посуді зрубної спільноти конфігурація елементів декору залежить від місця його розташування на тілі посудини. Так, реберчата форма горщика диктувала наступні позиції елементів: трикутники, що розміщувалися попід краєм вінця та ребром ніби звисають вершинами донизу, а розташовані понад ребром та денцем, навпаки, орієнтовані вершинами трикутників угору. Зразком такого декорування є горщик з пох. 4, кург. 2, біля с. Крута Гора Бредінського р-ну Челябінської обл. (Рис. 2) (Батанина, Иванова, 1995). Хрести, свастики чи інші знаки розміщували на посуді зрубної спільноти поміж трикутниками чи в їхньому тілі. Отже, орнаментальне поле структурувалося за певними

принципами не лише по горизонталі, але й мало продуману геометризовану вертикаль.

Саме перетин горизонталі та вертикалі утворює умовну структуровану фігуру, що може бути матеріалізована в хрест, дерево, антропоморфний образ чи тектіформу. Такою видається загальна схема побудови декоративних зон на посуді культур зрубної спільноти. Проте, за уніфікованості запровадженої схеми, спостерігається помітна розмаїтість у деталях, комбінаціях елементів геометричного декору, що вимагає індивідуального підходу до кожного орнаментованого артефакту й ускладнює спроби уніфікації орнаментальних композицій.

Вивчення декору починається зі фіксації динаміки чергування чи повторюваності базових геометричних елементів й, зазвичай, на цьому й закінчується. Поза тим, у пошуках місця перетину згаданого вище композиційного «хреста», важливо виявити додатковий чи, за образним висловом геніального маляра Казимира Малевича, доданий (прибавочний) елемент, який є контрапунктом композиції загалом та може стати ключем до розуміння її змісту. Таким доданим елементом на горщику з Троїцького є Т-подібний знак (Рис. 1). Доданий елемент, з урахуванням його стрижневої ролі в побудові композиції, завжди набуває статусу знаку, незалежно від конфігурації: трикутник, ромб, прямий чи навскісний хрест, свастика, стріла, вертикальний чи горизонтальний зигзаг, квадрат, тощо. Отже, будь-який елемент орнаменту, в певному контексті, може стати знаком. Опинившись у вузловій ділянці композиції доданий знак позначає її осьову вертикаль. Знаки чи складові орнаменту, розташовані направо чи наліво від доданого знаку, знаходяться в певному підпорядкуванні до нього, утворюючи своєрідний іконостас у знаковому еквіваленті. Помічена ієрархія елементів орнаменту чи знаків у конкретній композиції може вказувати реальну диференціацію в суспільному організмі.

Позначена вище ситуація з неуважним ставленням до «зрубної» орнаментики почала кволо виправлятися з публікацією серії посудин із

рядками знаків (Формозов, 1953, с. 193-199). Важливо, що О.О. Формозов від початку пов'язав походження цих знаків з елементами орнаменту. Дослідники стали уважніше ставитися до орнаментальних композицій на посуді й зрештою дійшли висновку, що смислово, а не лише декоративну, функцію виконували не тільки знаки, а й усі елементи орнаментальні композиції загалом. Свого часу, М. Чмихов відстежив певні закономірності, важливі для їхнього датування, виходячи з числа елементів орнаменту на тій чи іншій посудині, зокрема й зрубної спільноти (Чмихов, 1982, с. 27). З іншого боку, підрахунок елементів геометричного орнаменту відкрив перспективи для реконструкцій календарного циклу на базі числового аналізу композицій (Андриєнко, 1979, с. 70; Сафонов, 1996, с. 67-70; Гершкович, Якубенко, 2001, с. 72-78).

Оскільки найпридатніші для дослідження орнаментальні фризи, зважаючи на стан їхньої збереженості, походять з поховальних комплексів, зауважимо, що геометричні композиції загалом могли виконувати й охоронні функції, забезпечуючи символічний замкнений простір (оберіг) як для горщика та його вмісту, так і для небіжчика, ізольованого в закритому просторі поховальної споруди. Для виконання функції оберегу найліпше підходив, зокрема, такий поширений елемент геометричного декору як зигзаг (меандр), семантика якого традиційно асоціюється з образом змія (Кочерженко, Слонов, 1993, с. 41, рис. 1). Якщо це дійсно зображення змія в геометризованому стилі, то, побачивши на плічках горщика зрубної спільноти меандр чи зигзаг, варто уважно оглянути посудину по колу, аби знайти голову та хвіст плазуна. Зазвичай, голова буде знаходитися справа, а хвіст зліва від осі розриву. Змій ніби намагається ухопити себе за хвіст, замкнувши таким чином магічне захисне коло. Такий момент фіксується, зокрема, на вінці горщика з с. Крутогір'я Липецької обл. з розкопок Є.М. Мельникова. Тут тіло змія передане зигзагом, прокресленим уздовж внутрішнього краю відігнутого назовні вінця (Рис. 3). Замкненню кола має зашкодити доданий елемент, який тим чи іншим чином наведе лад і створить

нову реальність. Отже, крізь проміжок між головою (розкритою пащею) та хвостом змія має проходити осьова вертикаль композиції, підкреслена іноді доданим елементом. На композиції з Крутогір'я ним стає вервечка коротких вертикальних зигзагів, що розпочинається на вертикальній осі, розриваючи бахрому трикутників, опущених вершинами вниз на тулуб горщика.

На антропоморфний характер знаку у вигляді короткого вертикального зигзага у вказує багатофігурна композиція на горщику з насипу кург. 34 могильника Черняки 1 в Челябінській обл. на лівому березі р. Урал (Стоколос, 1972, с. 45, рис. 11, 10). Доданим елементом на горщику з Черняків 1 є вертикальний шеврон з трьох рисок в сюжеті перевтілення вервечки зі строєних коротких вертикальних зигзагів у водоплавних птахів і навпаки (Рис. 4). Відтворенню цього процесу в знаковій системі присвячене окреме дослідження (Отрощенко, 1998, с. 93-97, рис. 1-5). Так ось, на момент перевтілення у вертикального зигзага під шевроном з'являються «ручки» й він нагадує позицію небіжчика на лівому боці в зібганому стані, а у пташок (оборотний знак Z) – «ніжки». Цікаво, що три «пташки», закручуючи спіраль піднімаються до вищого ярусу, розриваючи, як і в Крутогір'ї, бахрому трикутників, опущених вершинами вниз на тулуб горщика. Але вгорі вони вже «пливуть» в протилежний бік (знак Z). Швидке обертання такої композиції довкола осі може мати ефект мультиплікації.

Розрив поміж головою та хвостом змія фіксується також на підвісному слоїку з пох. 4. кург. 3 Александрівського могильника неподалік від знаменитого городища Аркаїм у Брединському р-ні Челябінській обл. Проте, формально виконана публікація слоїка приховує цей важливий нюанс (Батанина, Иванова, 1995, с. 174, рис. 3, 5). На щастя автор мав змогу замалювати цю композицію на стінках підвісного слоїка в кабінеті археології Челябінського державного університету 1989 року. Горизонтальну вісь композиції задає тіло змія, передане прямокутним меандром. У місті розриву голова похилена донизу в напрямку роздвоєного хвоста. Попід тілом плазуна прокреслено вервечку навскісних хрестів та піктограма тварини (Рис. 5).

Враховуючи образність знаків групи V, класифікованих як піктографічні (Отрощенко, 1988, с. 178, рис. 17), та прозорий символізм інших, є можливість тлумачення окремих орнаментально-знакових композицій, у зміст яких закладені певні міфологічні чи епічні сюжети. Зокрема, О.Ю. Захарова звернула увагу на сюжет перемоги Індри (правобічна свастика) над змієм Врітрою (розтятий прямокутний меандр чи зигзаг), відтворений на слоїку з с. Новоселівка Луганської обл. (Захарова, 2000, с. 76-81, рис. 43, 1). Хрест правобічної свастики є тут тим самим доданим елементом, початком і кінцем геометричної композиції поміж надрубаною головою і хвостом змія. Він розриває геометричний орнамент зміїного тіла по вертикалі, наповнюючи здавалося б декоративну композицію епічним змістом (Рис. 6, б).

Наголосимо, що подібний сюжет, але виконаний в натуралістичній манері, фігурує з численними модифікаціями на віньєтках «Книги мертвих» часів Нового царства в Єгипті (1550-1079/69 рр. до н.е.). На віньєтках розрубують тіло змія Апопа кіт, який втілює образ сонячного бога Ра (Тарасенко, 2012, с. 18-22). Кіт завдає удари довгим ножем від шиї плазуна, а далі повторює їх за вигинам тіла. Процес розрубання фіксується тиражованими силуетами ножа в місцях удару чи просто зарубками, подібними до дуги на меандрі слоїка з Новоселівки (Рис. 6, 1-5). Показово, що тіло змія на віньєтці Лондонського папірусу London BM EA 10471 (Рис. 6, 1) декороване прямокутним меандром, подібним до Новоселицького (Tarasenko, 2014. - P. 248, scene 11).

Урахування розривів орнаментального поля підштовхнуло воронезьких дослідників до статистичної характеристики чисел геометричному орнаменті зрубної спільноти. Вони дійшли висновку, що числа присутні як на посуді з календарною символікою, так і на кераміці з геометричним орнаментом (Беседин, Сафонов, 1996, 25, 29, 32, рис. 1-6).

На жаль, уважного погляду дослідника чи художника при фіксації геометричних фризів на посуді зрубної спільноти ще й досі не вистачає. Порушення орнаментального ритму та наявність доданого елемента частенько лишаються на зворотному боці горщика, тобто поза увагою фіксаторів. А це збіднює інформаційний потенціал як геометричних орнаментів, так і знакових їх складових.

Бібліографія:

Андриенко В.П. 1979. О семантике орнамента сосуда из Владимировки. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. – Тезисы докладов. – Донецк, 1979. – С. 70.*

Батанина И.М., Иванова Н.О. 1995. Археологическая карта заповедника Аркаим. История изучения археологических памятников // *Аркаим. Исследования, открытия, поиски. – Челябинск: Творческое объединение «Каменный пояс», 1995. – С. 159-195.*

Беседин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *Советская археология. – 1996. – № 2. – С. 22-33.*

Гершкович Я.П., Якубенко О.О. 2001. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинецьких курганів // *Музейні читання. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2001. – С. 72-80.*

Захарова Е.Ю. 2000. *Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы. – Воронеж, 2000. – 164 с.*

Клейн Л.С. 1960. Кургани біля с. Троїцького. – *Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1958. – Том VIII. - С. 141-163.*

Кочерженко О.В., Слонов В.Н. 1993. О семантике орнамента керамики срубной культуры. *Советская археология. – 1993. - № 3. – С. 37-43.*

- Отрощенко В.В. 1988. Письмена срубной культуры // *Studia Praehistorica*. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С. 151-178.
- Отрощенко В.В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // *Археологический альманах*. – Донецк, 1998. – № 7. – С. 93-98.
- Сафонов И.Е. 1996. Особенности хозяйственного календаря срубной культуры Доно-Донецкого региона // *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. – Воронеж: Воронежск. ун-т, 1996. – Вып. 2. – С. 66-70.
- Стоколос В.С. 1972. *Культура населения бронзового века Юного Зауралья*. – Москва: Наука, 1972. – 168 с.
- Тарасенко М., 2012. *Давньоєгипетська картина світу в образотворчій традиції Книги мертвих часу Нового царства та третього перехідного періоду (віньєтки глав 17, 17 і 42)*. – Автореф дис. ... докт. іст. наук. – К.: Інститут сходознавства НАНУ, 2012. – 32 с.
- Формозов А.А. 1953. Сосуды срубных племен с загадочными знаками // *Вестник древней истории*. – 1953. – № 1. – С. 193-200.
- Чмыхов Н.А. Принцип зодіакального (астрономического) датирования в археологии. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 17-29.
- Tarassenko M. 2014. The Illustrations of the Book of the Dead Chapter 17 during the 18th Dynasty // *Доісламський Близький схід: історія, релігія, культура* / Під редакцією М.О. Тарасенка. – К: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2014. – С. 241-256.